

Ե Մ Ս Ե Գ Ի Ր

ԲԱՆԱՌԻՐԱԳԱՆ

ՀԻՆ ՀԼԵՐԳԻՆԾՈՒՐ

ՅՈՎ ՀԵՆՆՈՒ ՎԼԵՆԵՆ ՎԼԲԳԵՊԵՏԻ

ՏԵՒՈՒՀԵՑՈՑ

ԻՆՑԵՏՐՈՒԹԻՒՆ ԵՂՕԹԻՅ

ԱՄԲԱՍՈՒՄԵՑ ՄԱՐԳԱՐԷԻ

(Հարանդան և Կիւ)

«Ի ժամանակի բարիութեան զօղորմութիւն յիշեսցես»,

Այն իմաստանէն Երրայեցեոց Փիլոն ասէ, թէ Աստուծոյ ևրկու զլիաւոր զօրութիւնք ևն և առաջինք. միով զօրութեամբն արար զարարածս, և միւսովն նախախնամէ և ամբողջ պահէ: Այն զօրութեանն՝ որ արար զամենայն ինչ, Աստուած է անունն, որ թարգմանի՝ զմեզ յաստիւ աշող. իսկ որ պահէ զեղեալքս՝ Տէր է անունն, որ թարգմանի՝ դատաւոր: Աստուած անուանեալ զօրութիւնն՝ ողորմած է և քաղցր. իսկ Տէր անունն՝ դատաստանաւ և իրաւամբ առնէ զհատուցումն: Տեորի է. 1859.

Այս երկուց զօրութեանցս նշանակ երկուս քերօքէս արար Սոփսէս, և եդ զնոսս դէմ ընդդէմ միմեանց 'ի վերայ սեղանոյ քառութեանն, և երեսք քերօքէիցն առ միմեանս հայէին: Որ զայս նշանակէր. զի յորժամ պատուհաս կամի ածել դատողական զօրութեամբն, 'ի յԱստուած անուանեալ ողորմած զօրութիւնն հայի, և ըստ արժանեացն չառնէ: Որպէս, յորժամ ջրով անցոյց զաշխարհս, յողորմած զօրութիւնն հայեցաւ, և բնաւին չեբարձ զմարդկութիւնս. այլ զառնն 'Նոյի արդարոյ' սերմն պահեաց աշխարհի: Եւ յորժամ զՍողոմոյ հինգ քաղաքսն այրեաց, զՂովա էհան անտի իւր տամբն: Եւ ասէ Փիլոն, թէ քաղաք մի մնաց ցոյց պարարտութեան երկրի նոցա և քաջահոլութեանն: Եւ ամենայն ուրեք զնոյնն առնէ: Իսկ յորժամ բարեգործակ զօրութեամբն ողորմիլ կամի, և ոչ զայն առնէ առանց իրաւանց և դատաստանի. որպէս և գրեալ է 'Նոգից զողորմութիւն իմ 'ի կշիռս, զի կշռով և դատաստանաւ ողորմի ոյ որ արժանի լինի. զի ասէ Ղաւիթ. "Ամենայն ճանապարհք Տեառն ողորմութեամբ և ճշմարտութեամբ են, այսինքն՝ դարձեւոյն առ նա, թէպէտև մեղաւորք իցն, ողորմի և թողու. իսկ անդարձիցն՝ ճշմարիտ դատաստանաւ հատուցանէ պատուհաս պատժոց իրաւապէս: Երդ՝ զայս ասէ Մարգարէս, թէ ըստ քում զօրութեանդ սովորութեանց, 'ի ժամանակի բարկութեան, յորժամ չարչարողաց Միաճնիգ քո՝ չարագործ Հրէիցն՝ բարկանաս, և շարժեսցես և գողացուցես զարարածս, յիշեսցես դարձեալ զողորմութիւն քո, յիշեսցես՝ և մի՛ ըստ արժանեացն արասցես հատուցումն. որպէս և եղևն. զի ողորմած զօրութիւն նորա դարձեալ հատատեաց զսասանումն աշխարհի, և լուսաւորեաց զխաւարն թանձրամած:

Ասել արժան է և զայն՝ զոր ողորմածն և անյիշատիկ Տէր 'ի չարչարիլն 'ի Հրէիցն՝ ասէր. "Հայր, թող սոցա, զի ոչ գիտէն զնչ գործեն, և լսելն եւլեն որդիական աղօթքն՝ Զօր:

Ջ, ի թէպէտ նոքա առ ին զարիւն նորա յանձինս և յորդիս իւրեանց, այլ նա ողորմութեամբ և թող զարձելոցն առ նա. զի երկոտասան Առաքեալքն և եօթանասուն և երկու աշակերտքն, երկը հաղարքն, և հինգ հարիւրքն, ի Հրէիցն էին, զոր Վուկաս պատմէ ի Գործս Առաքելոցն: Եւ մեզ արժան է ասել ըզնոյնն ըստ Մարգարէիս. յորժամ ըստ մեզացմերոց պատուհասէ Աստուած զաշխարհս՝ տասնցուք. Ամենողորմ Տէր, յիշեսցես զողորմութիւն քո ի ժամանակի ցաւման բարկութեան քո, զայն ողորմութիւն՝ որով գնեցեր զաշխարհս մահուամբ քո, որում չէաք բնաւ արժանի, և զարմացուցեր զերկինս և զերկիր ողորմութեամբ քով. զի մահու չափ սիրեցեր ըզթշնամիքս և զատելիքս, որ քո փոխան՝ զարարածս պաշտէաք, զանուն քո և զպատիւ՝ անբանից կարգայաք. որպէս Աստուած ընկալն Պաւղոս ասէ, թէ «Մինչ թշնամիքն էաք՝ հաշտեցաք ընդ Աստուծոյ մահուամբ Արդեոյն», Ջ, և զու իսկ ասացեր ամենագութ Տէրդ՝ թէ «Աշխարհս ողորմութեամբ շինեցաւ», և այլքս ողորմութեամբ պահի և մնայ ի շինութեան: Ջ, ի այժմ՝ չոամք զպատիւ քո ումեք, թէպէտ և տկարութեամբ մարմնոյ և անմտութեամբ մեղանչեմք. զի չնք քան զայն անմտութիւն, ասաց ոմն ի սրբոցն, վասն փոքր և ժամանակաւոր հեշտութեանց և վայելմանց՝ կորուսանել ըզմնացականն և տրամեցուցանել զԱստուած. որպէս ոչ գոյ քան զնա իմաստուն, որ փոքր ժամանակաւ ստանայ իւր անանց մեծութիւնս և ուրախ առնէ զԱստուած, և տայ նմա փոխ զսակաւաւորքս, և ինքն նմանի Աստուծոյ՝ սրբութեամբն. զի ոչ եթէ հեշտանալով մեք պատկեր եմք Աստուծոյ, այլ՝ սրբութեամբ և մաքրութեամբ և անարատ վարուք:

«Աստուած ի հարաւոյ եկեացէ,
և Սուրբն ի Փառան լեռնէ»:

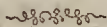
Եւրդ՝ ցուցանէ Մարգարէս, թէ ով էր նա՝ որ ի մէջ

երկուց կենդանեացն ծանուցաւ: Աստուած էր, ասէ, ճշմարիտ, որ համբեր խաչի, և նոյն՝ ընդ աւաղական: Եւ զի՞նչ քան զայս հրաշափառագոյն: Եւ զառաջինն՝ թէ ուստի՝ ծանիցի, ասէ, ՚ի հարաւոյ եկեացէ, այսինքն՝ ՚ի Բեթղէհէմէ. քանզի Երուսաղէմի հարաւակողմն է Բեթղէհէմ:

„Եւ սուրբն ՚ի Փառան լեռնէ“.

Մօտ ՚ի Սինա լեառն՝ Մովսէսի երևեցաւ Աստուած փառօք, որպէս ինքն ասէ. „Տէր ՚ի Սինայ եկեացէ. և երևեցաւ մեզ ՚ի Կադխակայ, և փութացաւ ՚ի լեռնէն Փառանու“: Հայտարարեալ Մովսէսի զսուրբ Կոյսն՝ նշանակաւ լեռանցն. զի Սինա՝ անմատոյց ատի, և Կադէսն՝ սուրբ, և Փառան՝ ցուրտ: Օհ սուրբն Գանիէլ զԿոյսն Լէառն անուանեաց. որպէս ասէ. „Սէմ հասաւ ՚ի լեռնէ տաւնց ձեռին“ (որ է Վրիտոս, վէմըն առանց սերման), և մեծացեալ ելից զամենայն երկիր: Արդ՝ սուրբ Կոյսն՝ անմատոյց առն, բայց Աստուծոյ միայն մատչելի. որպէս Աստուած միայն էջ ՚ի Սինա, և հուրն և մառախուղն, և քարկոծումն հրեշտակաց արդելոյր զայլն: Եւ սուրբ՝ հոգւով և մարմնով, որպէս Կադէս լեառն. և ցուրտ՝ ցանկութեանց, որպէս լեառն Փառան. և հովանաւորեալ սուրբ Հոգւովն և զօրութեամբ Բարձրելոյն: Եւ անտառախիտ էր բազմատեսակ առաքինութեամբ, և անպտուղ՝ հեշտ ցանկութեանց աշխարհի. որպէս ասէ. „Աստուած ՚ի հարաւոյ եկեացէ, և Սուրբն ՚ի հովանաւոր անտառախիտ լեռնէ“ ըստ թարգմանչացն զանաղանութեանց“:

ՆՈՐ ՇԱՐԱԳՐԱԾԻ

ՊԵՏԱԳՐԱԾԻՆ

ԳԻՒՏԻ ԵՒ ՓՈՒԱԳՐՈՒԹԵԱՆ ՆՇԱՐԱԾ

Ս. ԳՐԻԳՈՐԻ ԼՈՒՍԵՒՈՐԶԻ

ՀԱՆԻԲԻԶ ԳՆՆՈՒԹԵԱՄԻ

(Շարադար)

Ա. Օճեօար՝ Խարայէլ անուն եպիսկոպոս ոմն (որ մի հարկաւոր դործոյ պատճառաւ ուղարկուած էր յԱղուանից իշխանէն Վարադարդատէն առ նախայիշատակեալ Գրիգոր Պատրիկն և առ Սահակ Գ. կաթողիկոսն) բազում աղաչանօք՝ և միջնորդութեամբ Հեղինէի՝ տիկնոջ Գրիգորի Պատրիկի խնդրեց առաւ ի Սահակ կաթողիկոսէն, և տանելով իւր հետ յԱղուանից աշխարհը՝ դրաւ Գլխոյ վանք կոչուած մենաստանի մէջ, ուր ինքն էր բնակում։ Օպս անցքս լիազոյն հանգամանօք պատմում է Աղուանից պատմիչն Մովսէս Վաղականտուացի՝ այսպէս. «Գնդ այն իսկ ժամանակս լինէր խորհուրդ բարեպաշտ իշխանին Վարադարդատայ ի դործ ինչ խորհրդական և ի սէր արձակել ղեպիսկոպոսն Խարայէլ առ մեծ կաթողիկոսն Հայոց և առ բարեպաշտ իշխանն Արարատեան գաւառին։ Որոց մեծաւ սիրով պատուեալ՝ ընդ առաջ ելանէին նմա, տուեալ նմա հանգիստ, և շնորհեալ յամէլ ժամանակս ինչ ի տիեզերական աշխարհին։ Եւ ի ժամանակս յայնոսիկ բերեալ էր իշխանին մեծ զօրափարին Հայոց ի Թորդանայ ի Գարանաղեաց գաւառէն զպատուական նշխարս խոստովանողին Վրիստո-

¹ Եկեալ Խարայէլ հրամանաւ Վարադարդատայ Աղուանից իշխանի, և խնդրեալ զճնօտ Լուսաւորիին՝ տարեալ եղ ի Գլխոյ վանս կոչեցեալ տեղւոյ (Վարդան ի Պատմ. էջ 80)։

սի՝ մեծին Գրիգորի՝ բոլորովին ամենայն ոսկերաւքն հանդերձ յաշխարհն Հայոց յԱյրարատեան գաւառն՝ ի Վաղարշապատ քաղաք, հանգուցեալ ՚ի նորաշէն յարկս եկեղեցւոյ՝ զոր մեծին Ներսիսի (իմա՝ Ներսիսի Գ. Շինողն կոչեցելոյ) շինեալ էր յանուն սրբոյն Գրիգորի։ Ապա մեծաւ աղաչանօք անկեալ եպիսկոպոսն Խարայէլ առաջի կաթողիկոսին և զօրավարին Հայոց, մաղթէր՝ եթէ հնար ինչ իցէ՝ ընուլ զկարօտ սրտի և զխնդրուածս (իւր)։ Տո՛ւք տսէ՝ ի նշխարաց սրբոյն Գրիգորի։ Եւ նոքա ոչ առնուին յանձն (ասելով)՝ եթէ ոչ երբէք ուրեք բաշխեալ են նշխար սրբոյն Գրիգորի, և ոչ մեք ո՛ննիմք իշխանութիւն՝ հանել մասն ՚ի նմանէ և տալ քեզ։ Յայնժամ կալեալ օգնական զգլխոյն Հեղինէ՝ զտիկինն Հայոց մեծաց, որ և նա իսկ յԱղուանից նահանգէն էր, սակս այսորիկ ձեռնառու եղև նմա. և պարսառաբար յարուցեալ գայր առ կաթողիկոսն, աղաչէր կատարել զխնդիրն՝ որ վասն նշխարացն։ Նոյնպէս և նախարարն Հայոց զիւր տէրն հաւանեցուցանէր տալ զնշխարն, եթէ «Տո՛ւք զբաժին իմոյ աշխարհի և տան հօր իմոյ ՚ի մեծէն Գրիգորէ, և կատարեցէք զխնդրուածս եպիսկոպոսին՝ որ առաքեցաւ իմոյ աշխարհէն. զի լցեալ նորա փափազն՝ զուարթամիտ հրաժարեալ յուղարկեսցի ՚ի մէնջ»։ Եւ մարդասիրին Աստուծոյ արկեալ ՚ի սիրտ նորա միակամութեամբ տալ մասն յօրէնսուսոյց ծնօտէն խոստովանողի մեծին Գրիգորի. և պարգևեալ նմա զփափազելի դանձն, և մեծարեալ մեծապատիւ շքեղութեամբ, յարքունեաց ընկալեալ ողջոյն, յանձըն արարեալ շնորհացն Աստուծոյ՝ ճանապարհորդէր։ Եւ գային հասանէին լուսաչու փառօք, տնցեալ ընդ սուղ ինչ օթեանս առողջութեամբ՝ բազմութիւն հոգեղուսնր՝ հասանէր

* Սա դուստր էր Զուանչիր իշխանին Աղուանից, ըստ որում գրում է Վարդան. «Զծնօտն տայ (Գրիգոր Մամիկոնեան) Աղուանից՝ ՚ի խնդրոյ Զուանչիրայ և քեռ. իւրոյ՝ որ էր կին Գրիգորի», (ի Պատմ. էջ 79)։

յաշխարհ իւր (եպիսկոպոսն Խարայէլ), և զԵրեւալ սրբութիւնն հանգուցանէր յիւրում մենաստանին՝ ի Գլխոյն վանքս² :

Բ. Ճկոյթն (փոքրիկ մասն) ՝ ի վաղուց անտի՝ դուցէ Վարդանանց պատերազմի ժամանակներից անցած էր ՝ ի ձեռս Մամիկոնեանց, և յետ այնորիկ պահպանուում էր նոյն ցեղի մէջ՝ իբրեւ հայրենի ժառանգութիւն յորդուոյ յորդիս անցանելով : Յերեքտասաներորդ դարումը գտանուում էր ՝ ի տան Պաճածի Լիպարտեան, որոյ կինն Մամիկոնեանց տոհմէն էր՝ Գուգայ անուն : Եւ սորա ՝ ի 1280 թուականին Վրխատուս ընծայեցին զայն սուրբ նշխարը Հաղբատու Ս. Նշան վանքին : Եւսածիս վկայ է նոցա արձանագիրն՝ որ կայ ամբողջ մինչև ցայժմ յիշեալ վանքի որմոց (պատերի) միոյն վերայ՝ ըստ այսմ ՝ ի թուին չիթ (1280) յիշխանութեան տեղւոյս Սադունին, ես Պաճած՝ որդի Լիպարտի, և ամուսին իմ Գուգայ յազգէ Մամիկոնեանց, միաբանեցաք սուրբ Նշանիս Հաղբատու, և ըլ սուրբ Գրիգոր Լուսաւորչին որ վկայիւք ստոյգ նորա ճկոյթն առ մեզ էր նախնեօք, զայն ՝ ի խնդրոյ եպիսկոպոսիս և միաբանացս ընծայեցաք ՝ ի սուրբ կաթողիկէս՝ և այլ արդիւնս : Տէր Յովհաննէս և միաբանքս սահմանեցին տօն սուրբ Գրիգորի ծակամտի՝ շաբաթ օրն, և զշաբաթն և զիւրակէն զամէն եկեղեցիս պատարագն մեզ առնեն² :

Գ. Գլուխն (ինչպէս յառաջ ասած եմք) ամբողջութեամբ պահուում եր ՝ ի Ներսիսէ Շինողէ կառուցուած եկեղեցւոյն մէջ՝ որ անուանուում էր Սուրբ Գրիգոր Լուսապարհ³,

² Մովս. Կաղականո. ՝ ի Պատմ. գիրք բ. ԳԼ. ԸԸ :

^{*} Իմա՝ Դրանիւն ՝ է վերայն :

^{**} Օրինակն արձանագրիս տպուած է Բժշկեան Մինաս վարդապետի ճանապարհորդութեան զբրումը (էջ 79), ևս և սուղ ինչ տարբերութեամբ Ջալալեանց Սարգիս վարդապետի ճանապարհորդութեան զբրումը (հատ. Ա. էջ 71) :

³ Տէս ՝ ի Պատմ. Ստեփ. Ասող. Գ. Բ) :

և ժամանակ մի ևս (ինչպէս պիտի ցուցանեմք յետոյ) բնական-
 րան էր եղած Վէրդ Բ. կաթողիկոսին: Բայց թէ որքան ժա-
 մանակ մնաց անդ, կամ թէ ուր պահուեցաւ յետ կողոպտուե-
 լոյն և կործանման նոյն եկեղեցւոյ*, այս բանիս վերայ չունիմք
 ամենեւին տեղեկութիւն՝ ի մեր յիշատակարանաց և յազգային
 մատենադրոց. այլ միայն գտանում եմք օտարազգի հեղինա-
 կաց գրուածներում՝ զՆէպոլեոնեցւոց աւանդութիւնը՝ ի վե-
 րայ փոխադրութեան նորին յԱտալիա՝ քանի մի ոսկերաց և
 չարչարանաց զործիքն ի հետ՝ ըստ գրեւոյ Յովհաննու Ստիլ-
 տինկայ⁴, և Բարոնիոսի Կարդինալի⁵: Այսպիսի ինչ է այն
 աւանդութիւնն: «Յոլթերորդ դարումը**», ասում են, երբ
 որ վերդովւած էր աշխարհն Արևելից, և հալածանքն ընդ-
 դէմ ուղղափառաց յերեսաց Պատկերամարտից աստուկացած էր
 Կոստանդնուպօլսոյ մէջ, քանի մի Յոյն միանձնուհիք կամ կու-
 սանք՝ ի կարգէ Ս. Բարսղէ Կեսարացւոյ, ելան յայն մայրա-
 քաղաքէն, և ծովափնացութեամբ անցան յԱտալիա՝ իւրեանց
 հետ ունեւով զիւրեանց եկեղեցւոյ սրբազան աւանդքը, որոց
 հետ ի միասին և զուրբ Առաքաւորչի զլուսը և զայլ քանի
 մի նշխարքը (այսինքն՝ զերկու սրունքը, զմի ատամը, և զմի բա-
 ղուկը՝ (ոչ ամբողջ, այլ ըստ մասին), և զքանի մի չարչարա-

* Եկեղեցիս այս կողոպտուեցաւ ի 689. թուականի Փրէչին, ի ժամանակս
 կաթողիկոսութեան Սահակայ Գ. Զորափորեցւոյ, երբ որ Ալլազգէ գիմնէն ի Հայ-
 աստան առաջնորդութեամբ Մահմետ ոստիկանի զոր ուղարկեց Մրուան ամրապեան
 Հազարացւոց: Զայս համառօտիւ պատմւում է Վարդան՝ գրեւով այսպէս «Առա-
 քեաց ոստիկան (ամիրապետն Մրուան) զՄահմետ ոմն ի Հայս. որ աւերեաց ըզ
 Սեան կղզի, և դերեաց զորս ի նմա. և խաբէութեամբ կողոպտեաց զուրբ Գրի-
 գոր (ի Պատմ. էջ 83):

⁴ Ի բնութեան Ագաթ. հատ. Ե. էջ 301:

⁵ Ի ծանօթ. Յայտմաւ. ի Եռնիսի 11:

** Ոմանք կարծում են՝ թէ այս անցքս եղած է յաւուրս Կոստանդնայ Կայսր-
 նիմաի պատկերամարտ կայսեր Եռնաց, որ թագաւորեց յամեն 741 ց 774: (Տճո
 ի Չամշ. Պատմ. Հայ. հատ. Ա. էջ 659. 661):

նաց գործիքը: Եւրբ որ հասան նոքա 'ի Աամպանիա՝ որ Խտա-
լիոյ գաւառաց մինն է, զմի մասը այն նշխարաց թողին Նե-
րիտոն քաղաքումը. իսկ զՎլուխը հանդերձ չարչարանաց գոր-
ծիքներով տարան 'ի Նէապոլիս ծովահայեաց մայրաքաղաքը,
որ մօտ է Հռովմայ, և կոչւում է նաև Նաբօլի: Այն տեղ
նոյն կուսանաց մօտ պահուեցաւ պատուով սուրբ Վլուխն Լու-
սաւորչի մի երեւելի Կուսաստանի (կուսանաց վանքի) մէջ՝
յերկար ժամանակ. և յետ վախճանի նոցա անցաւ այն 'ի ձե-
ռս Բենեդիկտեան Լատին կուսանաց, որք նոյն վանքումը բը-
նակելով՝ շինեցին մի առանձին հոյակապ տաճար և նուիրեցին
յանուն Ս. Գրիգորի Լուսաւորչի յամի Տեառն 1580*. զոր
և այժմ իսկ նոյն երկրի բնակիչքն իւրեանց բարբառումն կո-
չեն Սան Կաթերիո Երֆեօ (այսինքն՝ Սաբբ Գրիգոր Հայ):
Տաճարի խորանաց մէկումը՝ որ կոչւում է Սապուռն Սքէյն
Գրիգորի, զբուած կայ նորա փառաւոր պատկերն՝ նկարուած
Հայրապետական զգեստով, ձեռնումը գիրք բռնած, ինչպէս
և արձանն՝ սեղանոյ աջ կողմումը: Անդ պահուում է մինչև
ցայժմ ոչ միայն պատուական Վլուխն Ս. Լուսաւորչի՝ զե-
տեղուած հովանոցաձև արծաթեայ և ոսկեղօծ անօթոյ մէջ,
այլ և միւս նշխարքն ևս՝ զորս յիշեցաք 'ի վերոյ, ևս և այն
երկաթի հինգ օղով շղթայն՝ որով Սրբոյն ոտքերն պրկւեած
էին յիւր չարչարակրութեան ժամանակին: Եւ այսու պատ-
ճառաւ Նէապոլիտեցիք զՍ. Գրիգոր Լուսաւորիչը ճանաչում
են իբրև զմի 'ի Պաշտպանաց իւրեանց քաղաքի. և զնորա յի-
շատակը կատարում են ութօրեայ տօնախմբութեամբ յամե-
նայն տարի 'ի Սեպտեմբերի 30**: Բաց յայսմանէ, և զնորա

* 11 Եւ այս բաներիս, ասում է Բարոնիոս, ինքնին տեղեկացայ՝ երբ որ Նեա-
պոլիտեն էի՝ նոյն եկեղեցւոյ՝ հին յիշատակարաններէց՝ Տեա 'ի Չ. Պատմ. Հայ.
հատ. Ա. էջ 659):

** Նաև այլ Լատինք, որպէս և Յոնք և Ռուսք տօնում են զՍ. Լուսաւորիչը
նոյն օրումը:

արժաթաձոյլ կիսարձանը զոր ունին նոքա՝ Թափօրով 'ի հանդէս են հանոււմ Ս. Գենարիոսի եպիսկոպոսի տօնի օրումը⁶ :

Նէապօլսեցոց այսպիսի աւանդութեան վերայ՝ զոր ունին նոքա հաստատութեամբ 'ի բազում դարուց հետէ, աւելի բան գրել չէ կարելի, որովհետեւ (ինչպէս յառաջ ասած եմք) մեր մատենագրաց մօտ ոչինչ յիշատակութիւն չկայ այս անցիցս : Բայց ունիմք պատճառ ասելոյ, թէ այն՝ որ Գլաւի աւոււամբ պահուած կայ մինչև ցայժմ Նէապօլսումը, չէ՛ տաբօղջ գլուխ, այլ՝ «կառաւի գլխոյ կամ Գագաւն» . վասն զի (Օրպէլեանց պատմիչ Ստեփանոս արքեպիսկոպոսն Սիւնեաց գրում է, թէ Գագիկ Աշոտեան վերջին Թագաւորն Բագրատունեաց (որ մետասաներորդ դարումն էր) զմի կողմը կամ զմասը Դուսաւորչի Գլխոյն տարած էր (չէ յայտ, թէ աւստի) 'ի վանքն Թաթլոյ՝ որ Արշարունեաց գաւառումն է՝ Կաղզուան գիւղի մօտ . և թէ՛ յետ այնորիկ ևս յամի Տեառն 1260, իշխանն Հայոց Ամբատ (Օրպէլեանց) որդին Լիպարաի՝ եղբայրն Լիւկումայ, երբ որ հանգիսեցաւ 'ի նոյն վանքը՝ բազում ջանիւք և ծախիւք ինչորեց առաւ մասն ինչ յայն գլուխամանէն, և տարաւ յերկիրն Սիւնեաց յուխան Նորավանից՝ զոր ինքն նորոգ շինութեամբ զարդարած էր : Լաւ ևս տեղեկանալոյ համար այս բանիս՝ հարկ է կարգաւ զնախայիշատակեալ Պատմչի զրածը, որ է այսպէս . «Ամբատ (Օրպէլեանց) շինեաց զհրաշակերտ ժամատունն 'ի Նորավանս 'ի վերայ գերեզմանաց իւրոց, և արար բազում արդիւնս և փար-

⁶ Տես 'ի Արաք Սրբոց. հատ. Գ. էջ 365 — 369 :

* Մկրտիչ վարդապետն Աղբերան՝ որ 'ի 1810 Թուականին տեսած էր Նէապօլսի վանքումը զԴուսաւորչի նշխարքը և զարշարանաց գործիքը, գլխոյն համար ասում է. «Եր սուրբ և պատուական գանկն ամբողջ և մաքուր 'ի գոյն թխտեռիւ և փայլուն» ('ի Արաք Սրբոց. հատ. Գ. էջ 368) : Այս ևս ճշմարտի՛ եթէ Գագի բառիւ իմացուի գլխոյ «կառաւի կամ Գագաւն», ինչպէս մեկնում է Բաւարանն :

Թամացոյց զնա, և զարդարեաց զեկեղեցին, և ետ գեղանս և այգեստանս: Սա զնաց 'ի Բասեն հրամանաւ Հուլաւոյն վտանսնորս* փայտից, զի շինէին զմեծ արքունիքն՝ որ 'ի Ղառն՝ դաշտին: Եւ եկեալ յԱշորնիս՝ գնաց 'ի վանսն Թաթլոյ, և բազում ծախիւք և մեծաւ ջանիւ էառ մասն ինչ 'ի գլխոյ սուրբ Լուսաւորին (իմա՝ Լուսաւորչին) Ղարիգորոյ: զի կայր անդ մի կողմն գլխոյն: Եւս և զգագաթ սրբոյն Ղարիգորի Սքանչեւագործին: զոր բերեալ և ժողովեալ էր անդ վերջին Ղազիկն Թաղաւորն Բաղրատունի, և եղեալ 'ի պահեստի 'ի կործանման ժամանակին: Եւ բերեալ զանպատմելի գանձն Լասուածային՝ զարդարեաց ոսկով և արծաթով՝ եղեալ յաղիւսաձեւ պահարանի, և բնակեցոյց 'ի գերահռչակ ուխտին Նորովանից՝:

Արդ՝ եթէ այսպէս հարիւրաւոր ամօք յետոյ քան ըզնախայիշեալ կուսանաց փախուստը յԱտալիա՝ գտանուում էր 'ի Հայաստան Ս. Լուսաւորչի գլխոյ մասնն, ուրեմն յայտնի է՝ որ Նէապոլեցւոց ունեցածն չէ ամբողջ գլուխ, այլ՝ միայն գագաթն, որպէս ասացաք:

Դ. Լուսաւորչի Աջն՝ որ ընդ այլոց գլխաւոր մասանց բերուած էր 'ի Թորդանէն յԱջմիածին, պահուում էր միշտ յայն տեղում՝ ուր նստում էին մեր Աթողիկոսքն: Եւ որովհետեւ Հայրապետական Աթոռն՝ ըստ պահանջելոյ հանդամանաց ժամանակին տեղէ տեղ փոխադրուում էր, յայտնանէ աներկբայապէս պարտ է հետեւեցողանել՝ Թէ Աջն ևս ընդ

* Գուցէ անաղի, որ է Ժայռ (Տաճկերէն՝ լոճ - աղբէր): Ի նոր բառարանի մեջ ըսում (տպ. 'ի Վենետ. յաթին 1837) հատ. բ. էջ 728. 'ի բառն Անաղի՝ ըստ օրինակին գտնելոյ առ Մխիթարեանս՝ զնի գնողաւ. որ Թուրքի գոլ վրիպակ գրչի:

** Այս է Դաւոն Մուղանայ, անուանեալն յայլոց Դարանդաւո՝ ըստ գրեւորի Վարդանայ ('ի Պատմ. էջ 167):

† Ի Պատմ. Օրպէլ. էջ 53, 54. ըստ Ոսկան, տպագր:

Ժամանակս ժամանակս փոխադրուած է յայլևայլ տեղիս, ինչպէս ունիմք ահա ցուցանել կարգաւ:

Ղազարայ Փարպեցւոյ՝ վերեւում յիշատակուած՝ վկայուած ենէն՝ յայտնի երևեցաւ, որ Յովհաննու Մանդակունւոյ և Վահանայ Մամիկոնենի ժամանակներում Լուսաւորչի նշխարքն գտանւում էին Ղուին քաղաքումը՝ ուր էր Կաթողիկոսարանն: Եւ թէպէտ յիշեալ Պատմաբանն անորոշ ձայնիւ՝ Նշխարք է ասում, և ոչ թէ Եջ, սակայն ինքնին երևում է՝ որ Նշխարք ասելով՝ խմանում է զայն մասունքը, որք բերուած էին Թորդանէն յԵջմիածին: Իսկ Թորդանէն բերուածքն յառաջին անգամում (ինչպէս յառաջ ասացաք) էին միայն գլխաւոր մասունքն, այսինքն՝ գլուխն, երկու բազուկքն՝ աջն և ձախն, և այլն:

Թէ ո՞րքան ժամանակ մնացած է սուրբ Եջն Ղուին քաղաքումը, այս բանիս համար որոշակի գրուած չկայ: Մեր Պատմիչքն զայս միայն են յայտնում, թէ յառաջ քան զերկոտոսաներորդ դարն՝ Եջն այն գտանւում էր Եղթամարայ Ս. Խաչ վանքումը. վասն զի «երբ որ լսեց, ասում են, Ղաւիթ արքեպիսկոպոսն Եղթամարայ՝ թէ յետ մահուան Բարսեղ Կաթողիկոսի՝ Ղարիգոր Ղ. Պահլաւունին յաջորդեց նմա՝ օծուելով Կարմիր վանքումը որ՝ ի Սեաւ լերին, ինքըն ևս հինգ եպիսկոպոսունք ժողովելով՝ ձեռնադրուեցաւ ինքնագլուխ Կաթողիկոս յամի Տեառն 1113: Եւ այս գործոյս իրաւունք ստանալոյ համար, բաց յայլոց պատճառաց՝ զայս ևս ի մէջ էր բերում, թէ «աստ (Եղթամար կամ՝ ի Վասպուրական) է գտանւում Լուսաւորչի փայտեայ սեղանն պատարագի, քողն, դաւաղանն, գօաին մաշկեղէն, և Եջն»,⁸:

⁸ Տես ի 2. տետր. Ճաբաղիս էջ 202 203:

⁸ Վարդան ի Պատմ. էջ 130: Եւ 2. ի Պատմ. Հայ. հատ. Գ. էջ 37:

Ահա՛ յայս խօսքերիցս ապացուցւում է՝ թէ Աջն այն յառաջ քան զյիշատակեալ թուականդ՝ տարուած էր յԱղթամար:

Գործ է այժմ գտանել՝ թէ երբ կամ որ կաթողիկոսի օրերուում եղած է այս փոխադրութիւնս: Գուրն քաղաքն կաթողիկոսարան եղև 472 տարի, այսինքն՝ 'ի 452 թուականէն Վրիստոսի մինչ ց924: Մեք քաջ ուշադիր լինելով այս միջոցումս պատահած քաղաքական դէպքերին՝ հաւանում եմք ասել, թէ եղած է իննեւորդ դարու վերջերումը Գէորգ Բ. կաթողիկոսի ձեռամբ, երբ որ նա տեսանելով զՀայաստանի աղէտալի վիճակը, մանաւանդ յետ կործանման Գըւին քաղաքի և կաթողիկոսարանի եկեղեցեացն յերկրաշարժութենէն* (որ եղև 'ի 894 թուականին Վրիստոսի), և ոչ ևս կարելով տոկալ (դիմանալ) այն անտանելի տառապանաց և անողորմ հարուածոց՝ զորս հասուցանում էին Ափշին Ռստիկանի աշխարհաւեր զօրքն, թողուց զիւր Աթոռը 'ի Գուրն, և գնաց բնակեցաւ նախ Վաղարշապատու Ս. Գրիգորի մեծաշէն եկեղեցումը** և ապա Վասպուրական աշխարհի կողմերումը. ուր և հիւանդանալով յետ փոքր ժամանակի՝ վախճանուեցաւ 'ի թուին Հայոց յԽէ (յամի Տեառն 898), ըստ Թովմայի Արծրունեայ⁹, և թաղուեցաւ Զորոյ վանքի գերեզմանատան մէջ, մօտ այն եկեղեցւոյն՝ ուր Լուսաւորիչն թողած էր զիւր գաւազանը և զպատարագի սեղանը¹⁰: Այս է առ այժմ

* Տես 'ի Պատմ. Յովհ. կաթող. էջ 90:

** «Իայց երանելի հայրապետն Տէր Գէորգ սաստկագոյն քան զտիեզերական կործանմանն առ Նոյիւ բերելով զորումութեանն թախիծս, հանդերձ եպիսկոպոսին Գրիգորիւ... և թողեալ զբնակելն 'ի Գուրն, երեւալ բնակեցաւ 'ի Նոր քաղաքին (այն է Վաղարշապատ) 'ի մեծ եկեղեցւոյն որ յանուն սրբոյն Գրիգորի շինեալ էր երանելոյ Տեառն Ներսիսի երկրորդի (իմա երրորդի) Հայոց կաթողիկոսի (Թովմ. Արծր. Դպր. Գ. էջ 260. ըստ տպագր. Կ. Պօլսի յամին 1852):

⁹ Ի Պատմ. Դպր. Գ. էջ 273:

¹⁰ Ի Պատմ. Յովհ. կաթող. էջ 100: և 'ի Զ. Պատմ. հատ. Բ. էջ 724:

մեր գուշակողական կարծիքն այս անցքիս վերայ: Այլք ևս թէ կամին՝ թող մտածեն և գուշակն ինչպէս որ կարողանան:

Յետ կաթողիկոսանալոյն Գաւթի, շատ չանցաւ՝ գողա-
յուեցաւ Աջն յԱղթամարայ վանքից և տարուեցաւ առ նախա-
յիշեալ Գրիգոր Աթողիկոսն. բայց թէ որոյ ձեռամբ եղև
այս՝ և որպիսի եղանակաւ, չէ՛ յայտնի: Այս միայն է յայտ-
նի՝ որ այնուհետև Ս. Աջն՝ պատարագամատոյց սեղանոյն և դա-
ւազանին հետ ՚ի միտսին, յերկար ժամանակ (այսինքն մինչ
ցփոխադրուիլն վերստին Հայրապետական Եթուոյն յԱջմիա-
ծին) պահուամ էր այն Աթողիկոսաց մօտ՝ որք նստան ՚ի
Ծովք գլեկումը, ՚ի Հռովկայ և ՚ի Սիս¹¹: Եւ այս՝ այնու
պատճառաւ՝ որ սովորութիւն էր մեր Աթողիկոսաց թէ յայն-
ժամ և թէ այնուհետև՝ նոյն Ս. Աջով կատարել ոչ միայն ըզ-
Մեռնօրհնէքը, այլև զԼադիսկոպոսական ձեռնադրութիւնը:
Այս բանիս հաստատութեան վկային նոյն իսկ Աթողիկոսաց
կնդակքն, յորոց օրինակի համար՝ ՚ի մէջ բերցուք զերկու-
հետևեալքդ: «Կալ»՝ Ներսէս Շնորհալին, որ նստումէր Հը-
ռովկայումը, յիւր Շրջաբերական թղթումը՝ զոր ուղարկեց
՚ի Կարս քաղաքը, ասում է նոր ձեռնադրուած Խաչատուր
եպիսկոպոսի համար. «Օր ընկալեալ մեր, և հաւատացեալ
վկայութեանցս որ ՚ի ձէնջ՝ թղթով և բանիւ, կատարեցաք ՚ի
վերայ դորա զԵստուածային խորհրդածութեանցն ձեռնադրու-
թիւնս՝ յաստիճան եպիսկոպոսութեան վերակոչելով, կենսա-
կիր խաչիւս, և Եստուածախօս Աւետարանաւս, և սուրբ՝ Լու-
սաւորչին Աջովս¹²: « Երկրորդ՝ Գրիգոր ԺԱ. որ նստում

¹¹ «Աջն լուսնեկալ և շնորհաբաշի հանդերձ այլ նշխարք, և նորին պատա-
րագամատոյց սեղանովն, և դաւազանն, կայ յԱթու սրբութեան իւրոյ յԱստու-
ծահաստատն գլեակ Հռովկայն կոչեցեալ (Աւարդսն ՚ի Ներքող. Լուսաւորչի: Գիտ.
՚ի Սոփ. Հայկ. հատ. Ե. էջ 76):

¹² Տե՛ս յԸնդհան. տպ. ՚ի Պ. Բուրգ. էջ 194:

էր յԵղմիածին, յայն կոնդակումը՝ զոր 'ի Թուին Հայոց ջղ
(յամի 8եառն 1541) ուղարկեց 'ի վիճակն Նախավկայի վան-
քի Մաղարթայ լերին, ասում է Աթանաս եպիսկոպոսի հա-
մար. «Պատշաճ և իրաւունք համարեցաք զԱթանաս վարդա-
պետդ լինել եպիսկոպոս սուրբ Նախավկայիդ և իւր սեպհա-
կան վիճակին. . . վասն որոյ կոչեցաք զդա 'ի կարգ և յաստի-
ճան եպիսկոպոսութեան խորհրդով ձեռնադրութեան Աստուա-
ծային իշխանութեամբն: Եւ զԱթանաս վարդապետդ՝ եպիս-
կոպոս (ձեռնադրեցաք) Աստուածամուխ սուրբ Գեղարդեամբս
և Աստուածախօս սուրբ Աւետարանաւս, և շնորհաբաշխ սուրբ
Աջովս մեր Լուսաւորչին Գարիգորի 'ի մէջ երկնանման սուրբ
տաճարիս Եղմիածնի»¹³,

ՄՍԵՐ ՄՍԵՐԵԱՆՑ:

(Մեջբերել 'ի յ-Նորդ Դեբրեի)

ՄՈՒԿՆ ԵՒ ԳՈՐՏ

Անհաշտելի ցանգ 'ի պայքար
Դատ վարէին Մուկն և Գորտ.
Իշխէր ո՛չ ոք՝ իրաւարար
Կալ 'ի նոսա կամ՝ միջնորդ.
Մին պինդ պընդէր՝ թէ բովանդակ
Ի՛մ է երկրիս ջրկայ վայր.
Եւ միւս՝ նըմին փաստ հակառակ
Ի դէմս ածէր, յոխորտայր.
Սո՛ւպէս մինչդեռ առ լըճափամբ
Գամ քան ըզգամ 'ի կըռիւ
Ջերանէին, անդր իրաւամբ
Դատողն յանկարծ էջ Արծիւ.
Էջ, զերկոսին յիւրն արկ 'ի ճանկ,
Հէք ոսոխաց ել կըռիւն յանգ.

¹³ Գիտ. 'ի Ստորագր. Շահխաթ. հատ Բ. էջ 110. 111.

Ե՛ղի իրաւ կամ անիրաւ
Դատարեալի այր յառնէ.
Այլ հո՛սկ նոցուն դատից զըրաւ
Յանկարծահաս մահն առնէ.

ՄԱՅՐ ՄԱՅՐԵԱՆՆՑ.

ԱԳԱՂԱՂ ԵՒ ՄԱՐԴԱՐԻՑ

Ի գիւտ կըտկան մինչ Ագաղաղ
Զաղբիս պըտուէր կըրկըտաքաղ.
Բարւոյ՛ նա հաս մասին, զի գիտ
Փաղփիւնափայլ զուտ մարգարիտ.
Բայց և անդէն զարկ 'ի գետին,
Աւաղ իւրում կարդաց լաղդին.
«Եհէ՛, ասաց, հատ կորեկան
Քան զայս բիւրիցս է պատուական».

Սապէս խոտէ այր անդէտ
Զգիտնոց վաստակս իբր անպէտ.

ՄԱՅՐ ՄԱՅՐԵԱՆՆՑ.

Ի ՎԵՐԱՅ ԱՌՏԵՆՆ ՈՒՍՈՒՑԶԱՅ ԵՒ ԴԱՍՏԻԱՐԱԿԱՅ*

Զկայ ամենեւին երկրայութիւն, թէ առտնին ուսուցիչ-
քը և դաստիարակքը անշուշտ և կարի հարկաւորք են ման-
կանցը սկզբնական, հաստատուն կրթութիւն տալոյ համար:
Մանուկն ծնանվում է յաշխարհ պէս պէս բնածին զօրու-
թեամբք և ընդունակութեամբ. սակայն այս զօրութիւնքը և
ընդունակութիւնքը գտանվում են նորա մէջ միայն սաղմումը

* Այս գեղեցիկ յօդուածն 'ի Ռուսերէն բնագրին ունի պատկերի վերնագիր.
«О домашних Учителях и Воспитателях», Н. Толмачева» և սպեալ է 'ի
«Русский Педагогический Вестник» անուանեալ օրագրի, 1858 ամի, համար 11.

և հնարաւորութեան մէջ (in potentia) : Ենչուշտ պահանջու-
 լում է մի այլ օտար զօրութիւն, որ իւր ազդեցութեամբ
 ուղղանէր և զարգացուցանէր այդ սերմը, և այդ հնարաւո-
 րութիւնը ածէր դէպ 'ի դործունէութիւն : Սակայն ընդու-
 նակութեանց միայն և եթ զարգացումը մանկան մէջ, տակա-
 ւին չէ լրացուցանում կրթութեան կատարելութիւնը, ինչ-
 պէս և զորօրինակ ծառի աճումն տակաւին չէ ապացուցանում
 նորահերքին արժանաւորութիւնը : Մանկանը ոչ միայն հար-
 կաւոր է զարգացուցանել, այլև պիտոյ է տալ նորա ընդու-
 նակութեանց ուղիղ զաղափար, ճշմարտութեան, բարութեան
 և զեղեցկութեան յաւիտենական օրինացը զուգապատշաճ : Մի
 միայն այդ պայմանքը անթերի և անմոլար պահպանուելուց յե-
 տոյ՝ նա կարող է մարդ լինել, համաձայն իւր անուան : Սա-
 կայն ակներև երևում է, որ դաստիարակուող անձին այդ տե-
 սակ կատարելութիւնը կախում է ըստ մեծի մասին, եթէ
 ոչ ամբողջապէս, դաստիարակի հմտութենից և կատարելու-
 թենից : Եթէ դաստիարակն բարեմիտ անձն է, ճանաչում է
 իւր պաշտօնը և ունի մտաց, կամաց և սրտի բարձր կատա-
 րելութիւնք, ուստի կարելի է սպասել, որ և նորա աշակեր-
 տը՝ ժամանակով՝ կստանայ նմանօրինակ յատկութիւնք : Եւ
 չկայ ամենևին զարմանք, պատճառ, մեր կրթութեան բոլոր
 զաղտնիքը ոչ ապաքէն կախում է նախնաբար ներգործողնե-
 րից, որոց ազդեցութեան ներքոյ մեք աճում ենք և զարգա-
 նում : Ո՞չ ապաքէն մանկութեան հասակում մեք ստանում ենք
 առաջին լաւ կամ վատ տպաւորութիւնք, որք հետամուտ են
 լինում ողջոյն կենացը : Ո՞չ ապաքէն ընտանեաց յարկի տակ
 մեք գտանում ենք բարեբարոյութիւն կամ չարաբարոյութիւն,
 դործունէութիւն կամ պարապութիւն, մտաց և զգացողու-
 թեան զարգացումն կամ բթութիւն : Հազարաւոր փորձեր
 ապացուցանում են և հաւաստի են առնում մեղ, թէ զգօն
 Տեղի է. 1859.

և բարեմիտ ծնողաց և դաստիարակաց ուղիղ առաջնորդութեամբ միշտ ելանու մեն խոհեմ և բարի մանկունք, — և ընդ հակառակն: Պատճառը դիւրահասկանալի է: Մարդը՝ ինչպէս ասացինք, ծնանվում է յաշխարհ յայտնի զօրութեամբք և տրամադրութեամբք, որք տակաւին չեն ներդործում ճիշդ և որոշ եղանակաւ, սակայն ընդունտի են ներդործել այս կամ այն ձեով: Այդ մեղրամում է, որ կարող է ընդունել իւր վերայ ինչ անսակ կամենաք դրօշմուածք (оттиск), տակայն այդ դրօշմուածոց կատարելութիւնը կախումն կունենայ ճարտարագետի կատարելութենից: Ուրեմն ո՞վ արդեօք կարող է մանկանց համար այդօրինակ ճարտարագետ և դաստիարակ լինիլ: Ամենալաւ դաստիարակ մանկանց համար՝ նոցա ծաղկափթիթ հասակում, կարող են լինել նոցա ծնողքը, որք իւրեանց ընդաբոյս յարակցութեամբ առ մանկունքն, առնում են և փափագում նոցա համար ամէն լաւ բան: Բայց մանկանց անընդհատ և հեռաւոր կրթութիւն տալոյ համար, — որովհետեւ ծնողքը՝ մէկ կողմանէ՝ զբաղուած են լինում ընտանեկան և պաշտօնեկան գործերով, իսկ միւս կողմանէ՝ միշտ չեն կարողանում վարժ և հմուտ լինիլ, ժուժկալ և անաչառ իւրեանց մանկանց կրթութեան ասպարիզում, ուստի ամենալաւ հնարքն է՝ յանձնել նոցա բարեմիտ անձանց հոգացողութեան և կրթութեան խնամքին, որք ամէն ջերմեռանդութեամբ և անկեղծութեամբ լցուցանէին զայդ վսեմ և գերազանց պարտաւորութիւնը, որ ստանձնուած է նոցա վերայ: Այդ անձինքն են առանին ուսուցիչքը և դաստիարակքը:

Ուրեմն, այնուհետեւ ի՞նչպէս պիտոյ է լինին առանին ուսուցիչքը, յարաբերութեամբ դէպ ի իւրեանց առաջնորդութեան յանձնուած աշակերտքը, և ինչի՞ մէջն է կայանում նոցա պարտիքը և պարտաւորութիւնը:

Որովհետեւ իւրաքանչիւր մարդ իւր բնութեամբ բաղկո-

ցած է 'ի մարմնոյ և 'ի հոգւոյ, ուստի և առանին ուսուցչաց պարտաւորութիւնը պիտոյ է հաւասարապէս տարածանուի իւր աշակերտաց մարմնոյ և հոգւոյ վերայ: Հոգին ունի երեք գըլը խաւոր ձիրք. որք են, խորհիւ, զդաւ և ցանկաւ, — յայսմանէ ուսուցչաց պարտաւորութիւնը այն պիտոյ է լինի առանձնաբար՝ որ դաստիարակեն մանկանց մէջ խորհողական կամ իմացական, զգացողական կամ գեղարուեստական, ցանկական կամ բարոյական ընդունակութիւն: Արթութեան այս ամէն մասանց մէջ առանին ուսուցիչքը պիտոյ է ոչ միայն ուսուցիչ լինին յատուկ նշանակութեամբ, այսինքն ուսուցանեն մանկանց արտաքին առարկաք, այլ և ճշմարիտ դաստիարակ, որ մարզեն և զարգացուցանեն այն՝ ինչ որ մարդումն է, առաջնորդեն՝ ճիշդ և որոշ սահմանեն կրթութեանն ուղիղ ընթացքը, վերջապէս պիտոյ է ճարտարապետ լինին՝ որ հոգւոյ և մարմնոյ բոլոր ազգի ազգի զօրութիւնքն ածեն 'ի միութիւն և 'ի ներդաշնակութիւն, ստորադրելով նոցա մի վախճանական նպատակի: Մի միայն այդ պայմանադրութեանց ժամանակ առանին ուսուցիչներն պարտաւորութեանց շրջապատը կատարեալ կլնին և կրերէ բաղձալի պտուղներ: Դաստիարակեցէք մարդոյ մէջ բովանդակ մարդուն, նորա վախճանական նախասահմանութեան համաձայն, և այն ժամանակ դուք կարող էք առնել նորանից ամէն բան ինչ որ ձեզ հաճոյ է, քաջ զենուոր, անխարդախ վաճառական, աշխատասէր երկրագործ, և քաջասիրտ քաղաքացի: Պարզենք մի առ մի այդ պարտաւորութիւնքը:

Ա.

Ինչէ՞ Ժէ է հայտնաւորելն ուսուցչաց պարտաւորութիւնը յարաբերութեամբ դէպ 'ի եւր աշակերտաց մարմնիւ և բնական կրթութիւնի:

Մանկան ընութեան առարկայ են լինում նորա մարմնական զօրութիւնքն և տրամադրութիւնքն: Մարդոյ մարմինը

բաղկացուցանում է ոչ միայն նորա բնութեան էական մասը, այլ և դործարան է, որոյ օգնականութեամբ հոգին ընդունում է տպաւորութիւնք արտաքին աշխարհից, ժողովում է մթերք (materialы) իւր մտայ և զգացմանց համար, և խնդրին՝ իւր կողմանէ ներգործում է արտաքին աշխարհի վերայ: Ուրեմն հոգեկան ձիւրքերը կարի շատ կախվում են մարմնական զօրութիւններից: Աւերջնոց թուլութիւնը և աններգաշնակութիւնը խոչընդոտն է լինում առաջնոց ուղիղ զարգացմանը: Մեր արտաքին տպաւորութեանց քանակութիւնն և որակութիւնն կախվում են մեր դործարանաց նրբութենից և ամրութենից: Աթէ մարմինը թոյլ է, ապա և հոգին անզօր է: Վաժան և նեղասիրտ մանկունքը չեն զգում առաւել յորդորմանք և խրախոյս դէպ 'ի գործունէութիւն. նոքա ուշադրութիւն չեն դարձուցանում իւրեանց շրջապատող սուտրկայից վերայ. բնութեան գեղեցկութեանց շքեղաշուք և անհուն պէսպիսութիւնը չէ գրաւում և յանկուցանում նոցա միտքը. հոգմայ ամէն մի շնչումը, վատ եղանակի մի փոքր սօսափիւնը՝ արգելումէ նոցա կատարելագործել իւրեանց ուսումնաւորութիւնը և օգուտ քաղել բնութեան ընդերքում: Մարմնոյ և հոգւոյ այսօրինակ սերտ և անձուկ կապակցութիւն՝ հարկիւ պարտաւոր է կացուցանում առանին ուսուցչաց՝ փոյթ և խնամք գործել մարմնական զօրութեանց գործունէութեան մասին, տալ նոցա պարտուպատշաճ կերակուր և ճարակ, և պահպանել իւրեանց աշակերտաց քաջողջութիւնը:

Արածիք չ'կայ, որ մանկանց առողջութեան պաշտպանութիւնը՝ վերաբերումէ յատկապէս բժշկական գիտութեան. սակայն դաստիարակքը իւրեանց կողմից պարտական են այսպիսի գէպքում ձեռնարկել այն միջոցները, զորս նոքա ունին միշտ իւրեանց ձեռքի տակ, և որոց վերայ գիտմամբ և խոր-

հրդով ուշադրութիւն չեն դարձուցանում: Այդ միջոցները ցուցանում է ինքնին բնութիւնն:

Հանապազօրեայ փորձը հաւատարմաբար ցուցանում է մեզ, թէ մանկունք, բնական ազգամար, սիրումն անդադար շարժման մէջ լինիլ: Մանուկը՝ շարունակ չէ նստում մի անդ, աշխտի և եռանդուն զօրութեանց կորովութեամբն յափըշտակուած՝ նա վազում է սենեակի մի անկիւնից դէպ 'ի միւսը, տեղափոխում է մի աթոռից միւսի վերայ: Եւ ժամանակ դուք նորան ածումէք այդի ճիւղում և զբօսներում, այս տեղ նա լիովին անձնատուր է լինում մանկական խաղաղութեան, ուստոտում է, արշաւում է, վազվազում է մէկ ծաղկից դէպ 'ի միւսը, և խլացուցանում է օդը ազադակաւ: Այդ բնական ձգտողութիւնն դէպ 'ի շարժմունք՝ այնքան սաստիկ զարգացած է մանկանց մէջ, որ դուք վայրապար կ'ջանայիք ուսուցանել նոցա համեստ և ծանր գնացք: Եթէ դուք շատ խիստ էք և չէք հրամայում մանկանց խաղալ ձեր ներկայութեան, ուստի այն ինչ դուք երեսներդ շրջում էք կամ սխանողմէք մտածման մէջ խորասուզիլ, ձեր մանկունքը վերբստին մնում են նոյնը: Այսպէս բնութիւնը ինքնին խելագրել է մանկանց մէջ ձգտողութիւն դէպ 'ի շարժմունքը: Բնութեան այս էական և աներեւոյթ ձգտմամբ առանին ուսուցիչք պիտոյ է օգուտ քաղեն գիտութեամբ և խոհմութեամբ, այս ինքն նոքա պիտոյ է կանոն համարին իւրեանց համար, իւրեանց աշակերտաց կեանքը սովորական հանապազօրեայ կարգ ածել, զբօսանք առնեն նոցա հետ 'ի միասին մտքուր և յըստակ օգում, զբաղեցուցանեն նոցա խաղերով, ուսուցանեն առ ձեռն ծառայութիւնք: Մանկական խաղերը մեծ կարեւորութիւն ունին նոցա կրթութեան ժամանակ: Բաց յայնմանէ, որ նորանցով հաստատվում են մարմնական զօրութիւնքն, ոչ երբէք չէ կարելի այնպէս քաջ ճանաչել մարդոց բնաւորու-

Թիւնն, ինչպէս խաղերի ժամանակ՝ մանկունքը խաղի ժամանակ մերկանումեն դաստիրակի առաջ իւրեանց բոլոր տկարութիւնքը, տրամադրութիւնքը և կիրքերը: Առ ձեռն ծառայութիւնքը տարւոյ եղանակին համեմատ, կարող են տարբեր լինիլ: Ամառը ամենալաւ պարապմունք այդ հանդիսում է այգւոյ մշակադործութիւնը: Ձմեռը մանկունք կարող են պարտապիլ փայտից կամ հաստ Թղթից զանազան իրք պատրաստելով, առաջին անգամ խաղալիքներ, և ապա առաւել ևս օգտաւէտ բաներ: Աթէ դաստիարակը յաջողուեցաւ, որ մանկունք ուսման ժամերը աւարտելուց յետոյ, կարողանում են պարտապիլ որպիսի և իցէ շահաւէտ և արդիւնաբեր բանով, և ի գործ դնել իւրեանց արիութեան և ժրջանութեան մատուցըր, ուստի նա արդէն շատ բան շահեցաւ իւր աշակերտաց բնական կրթութեան ասպարիպում: Արքա ինքնին կ'մարդկն իւրեանց զօրութիւնների ամբողջութիւնը և նորան մնումէ միայն վերադիտել և տալ իւր խորհուրդը:

Առ ձեռն վաստակոց օգուտը շատ պէս պէս են դեռահասութեան համար: Առաջին նոքա կատարելագործում են գործունէութեան բնական հարկադրութիւնը, զարգացուցանում են և ամրացուցանում մարմնական զօրութիւնքն և հեռացուցանում են բազմադիմի ստահակութիւններից, որք ծնանվում են պարապորդութենից: Արկրորդ՝ այդ միջոցում՝ միշտ լինում են զուարճ և բուռական: Արքա համար ինչպէս մեծ ուրախութիւն է որպիսի և իցէ գործ սկսանել, յաջողիլ, մերձեկնալ իւր ձեռնարկութեան նպատակին և վերջապէս բարեբախտօրէն ժամանել: Արրորդ՝ նոքա զօրութիւններից շատերը՝ այդ երկասիրութեանց ժամանակ, գտանում են իւրեանց համար ճարակ և վարժութիւն: Արորոքինակ այդի մշակադործելով, մանկունք սովորում են իւրեանց երեսի քըրտամբք վաստակել, կենցաղավարում են մերձ բնութեան, լաւ

ևս են ուսանում, քան թէ մատենաներից, նորա զօրութիւնքը
 և անյեղլի օրէնքները: Զոգին՝ որ սնունդ է առնում վերծա-
 նութեան ժամանակ օտարաց հասկացողութեամբք, այս տեղ
 արդէն ինքնին ներգործում է, ինքնին ճարտարումէ և ստեղ-
 ծանում: Աչքը՝ ընտելանումէ մեծութեանց չափին յարաբե-
 րութեան, բազմիկները հաստատվում են, ձեռքերը ստանում
 են կորովութիւն և ճարտարութիւն: Աերջապէս չորրորդ,
 ո՞վ կարող է երաշխասօր և աներկեան լինի իւր հանդերձեալ
 վիճակի վերայ, թէպէտ և նա շառաւիղ էր երեւելի և հա-
 րուստ ազգատոհմից: Վանի քանի օրինակ ենք տեսնում, որ
 բախտաւորութիւնը սաէպ սաէպ յեղափոխւում է: Այն իւրա-
 քանչիւր ոք մեղանից դոհունակ կլինի նոցանից, որք ճիշդ են
 թափել աշխատութիւն և ձեռագործ ուսուցանել մեղ:

Մարմնական զօրութիւնքն բաց 'ի շարժելոյ և մարդելոյ
 խաղերի և վաստակոց ձեռնտութեամբ, առանին դաստիա-
 րակները պիտոյ է ուսուցանէին իւրեանց աշակերտաց չափաւոր
 կերակուր 'ի գործ ածել, լողալ, մաքուր և յստակ հանդերձ-
 պահել, — այդ ամէնը մեծ ազդեցութիւն ունի մանկանց բնա-
 կան կենաց և առողջութեան վերայ:

Սակայն ի՞նչպէս պիտոյ է ներգործեն առանին ուսու-
 ցիչք, որպէս զի նոցա աշակերտքը օգուտ քաղեն այդ միջոց-
 ներից, որք անհրաժեշտ հարկաւոր են նոցա բնական զօրու-
 թիւնքն և առողջութիւնն պահպանելոյ և ամրացուցանելոյ
 համար:

Մանկունք՝ ինչպէս հաւատացուցանումէ մեղ հանապաղօ-
 րեայ փորձը, չունին գործունէութեան հաստատուն բնաւո-
 րութիւն. նոցա բովանդակ գործողութիւնքն և վարմունքն ոչ
 այլ ինչ են, բայց եթէ նմանակցութիւն այն անձանց գործո-
 ղութեանց և վարմանց, որք շրջապատում են նոցա: Ուստի,
 վայրապար գուն գործելու է դաստիարակը ուսուցանելով ման-

կանց այս կամ այն կարգը կենաց աստարիղում, այս կամ այն կանոնները, եթէ ինքնին չէ կանգնում իւր առաջնորդութեան խնամքին յանձնուած մանկանց գլխին, և չէ լինում նոցա համար առաջին գաղափար և օրինակատար: Արդեօք մանկունք կ'ընտանան եղանակի անհաստատութեանը, եթէ ինքնին նոցա դաստիարակը անդադար բողբոմ է նորա ամենափոքր փոփոխութեանց վերայ: Արդեօք աշակերտքը կկրնն անվեհեր հոգւով բուքը և սառնամանիքը՝ երբ ինքնին դաստիարակը՝ անդադար շրջահայում է պատուհանից և ընտրում օրերի պայծառութիւնը և թանձրամածութիւնը: Արդեօք նոցա համար հեշտ և ախորժ կլինի՝ ի բաց կասիլ նուրբ փետուրներից շինուած անկողնից, երբ նա ինքնին սիրում է նոցա մէջ փափկանալ: Արդեօք՝ նոքա կհամոզուին նորա խօսքերից և կհաւատան այն մեծ օգտին առողջութեան համար, որ լինում է խաղերից, երբ նա ինքնին մասնակից չէ լինում, կամ չգիտէ մասնակցիլ այդ շարժման մէջ: Արդեօք նոքա ինչ կմտածեն այն դովասանութեանց վերայ, որք վարձատրվում են պարզ և հասարակ կերակրոյն և չափաւորութեան, երբ կնկատեն՝ թէ նա ինքնին բաւականին որկրամոլ է: Արդեօք նոքա կսիրեն հանդերձի յստակութիւն և մաքրութիւն, երբ կտեսանեն նորա մէջ հանապազօրեայ փնթութիւն: Աթէ լողալը վերայ նայենք միայն մարմնոյ յստակութեան կողմից, սակայն և այս հանգիստում ևս արժանի է այն դաստիարակի բոլոր ուշադրութեան. բայց ինչ անյարմար և անկարգ հետեանքներ կարող են ծագուիլ դորանից, եթէ ինքն դաստիարակն նայէ լոկ եղերքից իւր աշակերտաց վերայ:

Թարգմանեաց

Սահէ Տէր Միքայէան Պապովեանց:

(Ըրանալիք)

ԱՐԻՍՏԵԿԷՍ ԿԵՄ ՌԸՍՏԵԿԷՍ

Գրիգորի Լուսաւորչի երկրորդ որդին էր, ճնաւ Կեսարիա քաղաքումը յ279 թուականին Վրիստոսի: Երբ որ իւր հայլն Կեսարիայէն 'ի Հռոմ գնաց՝ Տրդատայ մօտ ծառայելոյ համար, այն ժամանակ Արիստակէս իւր մօրը Մարիամին հետ՝ կանանց վանքումը մնաց. և յիս փոքր ժամանակի թողլով՝ զնա անդ՝ գնաց աշակերտեցաւ Նիկիոմաքոս անուն սուրբ ճգնաւորին մի ուրիշ վանքում, և ապա 'ի նմանէ ևս բաժանուելով՝ բոլորովին առանձնացաւ անապատումը, և ապրում էր ճգնաւորական կենօք:

Երբ որ Գրիգոր Լուսաւորիչ պայծառացոյց զՀայաստանը Վրիստոնէութեամբ, ըստ խնդրոյ Տրդատ թագաւորի զԱրիստակէսը եպիսկոպոս ձեռնադրեց և կարգեց իւր փոխանորդ. յետոյ ուղարկեց զնա 'ի ժողովն Նիկիոյ՝ ուր ժողովեցան 318 Հայրապետք՝ զԱրիոս հերետիկոսի մոլորութիւնքը հերքելոյ համար: Արիստակէս բերաւ այն տեղէն 'ի Հայաստան զնոյն սուրբ ժողովոյ քսան կանոնքը, ևս և զհաւատոյ հանդանակի օրինակը՝ որ մինչև ցայժմ կարդացուում է մեր եկեղեցիներումը:

Յետ մահուան Գրիգորի Լուսաւորչի, Արիստակէս յաջորդեց նորա տեղ, և յետ եօթն տարի Կաթողիկոսական իշխանութիւն վարելոյ՝ նահատակութեամբ պատկեց զիւր կեանքը՝ ապանուելով յԱրքեղայոս իշխանէն՝ Ծովոյց դաւառումը յ338 թուին, երբ որ 59 տարեկան էր: Զմարմինը թաղեցին նորա աշակերտքն 'ի Թիին աւանումը, ուր նա շինած ունէր իւր բնակութեան համար առանձին վանք: Իսկ աջ ձեռնին՝ արծաթով պատած՝ պահուում է մինչև ցայժմ սուրբ ԼՅմիածնի տաճարումը՝ ուրիշ սուրբ Մասունքների հետ:

Մ. Մ.

ՀԱՅԿԱՌԱՆԵԱՆ ՏԵՐԵՊԻՐ

ՄՈՍՔՈՒՆ

Եւրոպիոյ մէջ կատարուած գործերն: — Այժմեան մերազնեայ համբակաց ընթացքն
և հակամիտութիւնքն: — Հայ լեզուի վարժապետաց վիճակը: — Այլ դժուարութիւն
ևս: — Անցեալ 1858 թուականի մէջ տպուած մատենանքն: — Հասարակաց ընթեր-
ցարանն Հայոց 'ի Շուշի:

Իսկոր Եւրոպայն խորին ուշադրութեամբ հետամուտ է լինում
այժմ յաղթական գրաւոր լրոց, զորս առաքում է Այսոյն Գաղղիաց-
ւոց Թագուհւոյն և Գաղղիոյ: Գաղղիական զօրաց տարեգիրքն կրկին
անգամ լցում են մտաց մէջ տպաւորեալ անուամբ: Մօնթէպէլլօ,
Վէրշէլէի, Թիչէնս: Նախօլէոնեան արծիւքն վերստին պսակում են
Խաւակեան դաշնիներով: Գաղղիացւոց յաղթութեանց ցուցակումը,
որ կտակաւ մնացեալ էր յառաջին Նախօլէոնէ, նորա եղբոր որդին
յաւելացնում է և զնոր անունս Մաճէնիս, և Մարշալ Մաք-Մաքօն,
նոր Գուքսն Մաճէնթեան, բաղմացնում է Նախօլէոնեան պայազա-
տաց դասը, Աւստրիական զօրքն, որք անշափ յանձնապատասնու-
թեամբ յարձակուած էին Փիեմօնթի վերայ, այժմ ոչ միայն յետ են
քաշում, այլ և հազիւ թէ կարողանում են աղտոտել Վիսստեամբ,
և աճապարում են պահուիլ բերդորէից մէջ, զէնքնկեց լինելով և 'ի
լաց թողլով զթնդանօթքը զպաշարքը և զզօրաց սնտուկները լի փո-
ղով: Միլան, Հիւսիսային Իտալիոյ մայրաքաղաքն, յոտք ելաւ կանգ-
նեցաւ, և արդէն իսկ եղած է Նախօլէոնի և Վիկտոր Էմմանուէլի՝
հանդերձ մեծաշուք բաղմութեամբ Գաղղիական և Սարտինեան զօրա-
պետաց՝ հանդիսապէս մուտն 'ի նոյն քաղաքը, որ փոքր մի յառաջ
Աւստրիացւոց Կառլա-Լայօնի գլխաւոր կեդրոնն էր...

Լոյսպիսի գործքեր կատարում են Եւրոպիոյ մէջ. իսկ մեր աղ-
ղի մէջ ինչեր է լինում: Ահա պատմեմ և դուք լսեցեք:

Եթէ այժմեան մերազնեայ համբակաց (սոյսնքն այն մանկանց՝
որք դեռ ուսում են առնում կամ աշակերտք են) ընթացից և նոցա
այլեայլ հակամիտութեանց խնամով իմն նայելու լինիմք, յայտնա-
պէս կարող եմք տեսանել թէ ոմանք 'ի նոցանէ դեռ անչէջ ունե-
լով իւրեանց սրտից մէջ հայրենասիրութեան նորարծարծ կայծը՝ յո-
ժարափոյթ ջանիւք աշխատում են զմեր սկսզհական պանծալի լեզուն
(զՀայերէնը) ուսանել՝ որպէս ուսումնարանաց մէջ, նոյնպէս և ա-
ռանձինն: Սոքա միշտ չէրմ են առ իւրեանց հայրենիքը, միշտ պատ-

բաստ են պատմել այլոց և լսել յայլոց զայն ամենայն՝ ինչ որ վերաբերի յօգուտ հայրենեաց կամ ինչ որ հայի ՚ի փառս և ՚ի պարծանս ազգիս մերոյ և եկեղեցւոյ: Չեն կարող սոքա մոռանալ երբէք՝ ո՛չ զՀայկը, ո՛չ զԱրամը, ո՛չ զՏիգրանը, ո՛չ զՊարոյրը, ո՛չ զԱրգաւրը, ո՛չ զՏրդատը, ո՛չ զԳրիգոր Լուսաւորիչը, զԱրդանը, ևն: Չեն կարող սոքա զմեր բազմերախտ և երանաշնորհ Թարգմանչաց՝ Սահակայ և Մեսրոպայ ցանկալի յիշատակքը չգորշմել անջինջ իւրեանց սրտի տախտակումը, չեն կարող և զնոցա աշակերտաց Եղնկայ, Մամբրէի, Վովսիսի Խորենացւոյ, Եղիշէի և նոցին նմանեաց գերապանծ և պերճախօս շարագրածքը չյարգել և չսիրել, թէև հազար բերան և հազար գրիչ մէկ լինելով գիշեր ու ցերեկ քարոզեն անդադար՝ թէ անօգուտ են այժմ՝ այնոքիկ, թէ մեռած լեզուաւ կամ ժանգոտ բարբառով են գրուած, և թէ՛ լուսաւորութեան կամուրջ լինելու յարմարութիւն չունին, և այլն:

Իսոյց հակառակ այսմ՝ կան և այնպիսիք, որք ո՛չ միայն նախնաւորք չեն այսպիսի արժանագովելի ջանից և փութոյ, այլ և՛ կարծես թէ՛ իրեւ որդիք հայրանարդուք՝ ասեցողք ևս են հայրենի լեզուիս, և այս՝ այնչափ, մինչև հայերէն բան հարցանողին՝ ամօթ չեն համարում օտար լեզուաւ պատասխանել, որպէս թէ՛ այնու մեծ քաջութիւն են գործում և մեծ փառք են ժողանգում: Բայց յայսմանէ՛ համարձակում են այսպիսիքս ասել ևս՝ թէ «զՀայերէնը սովորելոյ համար ժամանակ կորուսանել չարժէ, որովհետև արդիւնաւոր լեզու չէ. զիցուք թէ սովորեցայ և շատ լաւ սովորեցայ՝ բայց ինչ սօցուտ պիտի ունենամ. խօսմ ես նորանով հայ չեմ ուտեր, չեմ նոյնիկ չեմ լինիր, քաղաքական ծառայութեան մէջ ինձանից Հայերէն չպիտի հարցանեն, թէ որ այս այսպէս, լաւ է ուրեմն աշխատել այլ լեզուներ սովորելու, իսկ զՀայերէնը միայն ֆօրֆօ համար սովորել բաւական է»): Ահա՛ ձեզ պատասխան տասն և իններորդ դարու լուսաւորեալ կարծեցեալ մանկանց, զոր ես ինքնս ևս շատ անգամ լսած էի, և անցած օրերում (այն է Մայիսի 18 ին և 22 ին) վերստին լսեցի յառաւելեգոյն ցաւ սրտի իմոյ: Բայց աւելի զարմանալին այս է՝ որ այսպիսիքս թէև զօտարինը յարգողք և զիւրեանցը աւնարդողք են, բայց դարձեալ գալիս են և մտանում են յայն ուսումնարան, որոյ մէջ Հայերէն լեզուի դասատուութիւն կայ, ուստի անճարացեալ՝ ինքեանք ևս պարտաւորում են զնոյն լեզուն ուսանելու մեծաւ դժուարութեամբ և տաղտկութեամբ: Այսպիսեաց աւելի հեշտ և թեթեւ լինէր աւարտել զիւրեանց ուսումը այնպիսի ու-

սուսնարանաց մէջ, յորս զՀայոց լեզուն չեն ուսուցանում, սակայն պատճառ ունին այսպէս չառնելոյ. և այն է պանծառն՝ որ այնպիսի ուսուսնարանքն ձրիավարժ աշակերտ չեն ընդունում:

Իայն 'ի նախասացեալ երկուց հակառակախոհ դասուց աշակերտաց՝ կան և այլ երկու դասք՝ նոյնպէս հակառակախոհք: Առաջին դասք նորքն են՝ որք զգրարաւ լեզուն ժանդոտ, անծուծ, անհիւթ, անկենդան և անօգուտ համարելով՝ զաշխարհարաւոր միայն փոքր 'ի շատէ յօժարում են ուսանել. և երկրորդ դաս նորքն են՝ որք բարւոք են համարում զգրաբաւոր ուսանել ըստ քերականական կանոնաց, որովհետեւ փորձիւ իսկ տեսանում են՝ թէ աշխարհարաւոր ծընողն ևս գրաբաւոր է, և թէ՛ գրաբաւոր անտեղեակ մարդն դժուարանում է և աշխարհիկ լեզուաւ շարագրուած գրեանքը կարդալ և հասկանալ ծայրէ 'ի ծայր ինչպէս հարկն է:

Ոչայս ամենայն 'ի միտ ածելով բարեմիտ ընթերցողն Տարեգրիս՝ կարող է ինքնին դուշակել և իրր առաջի աչաց պատկերացուցանել Հայ լեզուի վարժապետաց ողորմելի և դառնալիշտ վիճակը: Արդեօք որչափ դժուարութիւն և որպիսի նեղութիւն չեն կրում նորք կամ չպիտի կրեն զՀայերեն լեզուն ուսուցանելոյ ժամանակն՝ մանաւանդ երբ որ նախալիշեալ հակառակախոհ և այլեայլ նպատակ ունող աշակերաց դասքն մի և նոյն դասատան մէջ դրանուին:

Այս դժուարութեանց վերայ պիտոյ է յաւելցուցանել և ըզդպրոցական մատենից՝ պակասութիւնք: Վասն էր չպիտի ունենամք մք գեղեցիկ և զիրահասկանալի ոճով գրուած ընթերցանութեան գրքոյկներ. վասն էր չպիտի ունենամք մանկանց համար համաօտ և ընդարձակ Ազգային եկեղեցական պատմութիւնք, և այլն, և այլն, տպեալք և ոչ ձեռագիրք: Այսպիսի տպագիր մատենից պակասութիւնն մեծ նեղութիւն է աշակերտաց, և մեծ դժուարութիւն՝ վարժապետաց: Քաջայայտ է մեղ՝ որ Ռուսաց և այլ բարեկիրթ և հըրահանգեալ ազգաց մէջ այս պակասութիւնն չկայ, ուստի և նոցա վարժապետքն ամենահշտ կերպիւ զւրիանց պաշտօնը կատարում են՝ աղատ գոլով ըստ ամենայնի 'ի դժուարութեանց և յաւելորդ տարեւանմանց: Յայտնի է դարձեալ թէ նոցա կրօնուսոյց վարժապետքն 'ի դասատուութեան ժամանակին չեն համարձակում՝ բաւ մի ևս փոխելու տպուածոյն անհամաձայն, և եթէ փոխէ՝ անկանի ընդ դատաստանաւ: Բայց մեր մէջ այսպէս չէ... շատ և շատ բան պակաս է և կիսակատար, և կարօտ ժամանակի...

Ինցեալ 1858 թուականի վերջերումը՝ տպագրուեցան Մոսքու-

այի և Տիկիրսու մէջ հետեւեալ արժանի յիշատակի մատենքն :

Պարոն-Ռէնէն Հայոց արքեւս Արքեպիսկոպոս Գառնիկեցոյ, 'ի լոյս ընծայեալ Ոսկանայ Տէր Գեորգեան Յովննիսեանց Երեսնեցոյ : Այս զիրքս, որ տպուած է Լազարեանց Ճեմարանի տպարանումը, 12 ծալ լմերթով, պարունակումէ իւր մէջ 244 երես : Մասնաւորապէս ծանօթացնելու համար զմեր ընթերցողքը սոյն հեղինակիս անձին և աշխատասիրութեան՝ բաւական ևմ համարում գրել այս տեղ ինչ որ 'ի լոյս ընծայողի համառօտ յառաջարանն ցուցանում է : Արակոս Վարդապետ Գանձակեցի, որ երկքտասաներորդ դարու մէջ ծաղկեալ մեր ազգի պատմագրաց մէկն է, աշակերտ էր Վանական մակաւնումնեալ Յովհաննէս վարդապետի Տաւուշեցոյ, և աշակերտակից Մեծին Վարդանայ վարդապետի Բարձրարեւոյցոյ : Այս մատենիս մէջ՝ պատմում է նա մեր ազգային անցքերը 'ի Ս. Գրիգոր Լուսաւորէչ և յարբայէն Տրդատայ սկսուած մինչև իւր ժամանակն, այն է՝ մինչև ցՀԼԹում Ա. մեր թագաւորն, կամ մինչև ց1260 թուականն Բրիտտոսի : Թէև գործոյս սկզբումը շատ համառօտ է անցանում՝ նա հին անցքերի պատմութեան վերայ, բայց իւր ժամանակի իրքը իրրև ազանատես՝ շատ ընդարձակ է պատմում, մանաւանդ Թաթարացի հարուժոյց վերայ խօսելոյ ժամանակը : Արակոս պատմարանս վախճանուած է 'ի 1271 թուին Գ. Լուկայ վանքումը, ուր սնուած և ուսումն առած էր, ինչպէս ինքն է գրում :

Исторія Арменіи Моисея Хоренскаго, перевелъ съ Армянскаго и обяснилъ Н. Эмману. այն է Մովսէս Խորենացոյ Հայոց Պարոն-Ռէնէն Խարգմանութեան հանրեյ Յովննիսեաբէ, աշխատութեան Մ. Իֆն : Այս թարգմանութիւնս արժանի է յիշատակի և ուշադրութեան, վասն զի մինչև ցայժմ՝ տպուած Ռուսերէն, Գաղիարէն, Իտալերէն, և այլ թարգմանութեանց ամենընտիրն և ուղիղն է, ճոխացուցուած կարեւոր ծանօթութեամբք, զորս միւս թարգմանութիւնքն չունին : Պատմութիւնս այս՝ որ տպուած է 8 ծալ լմերթով, պարունակումէ իւր մէջ 393 երես :

Ճանապարհորդութիւն 'ի Ժմն Հայաստան, աշխատութեամբ Տեառն Սարգիս Սեմահեցոյ, Զաւլէանց, Ռեմիւս Արքեպիսկոպոսի Հայոց Վարդապետի Իֆրէմի և այլոց, հասն Բ. Մեծ ութածալ զիրքով 517 երեսով զիրք, լի մանրամասն և զխտելոյ արժանի տեղեկութեամբք 'ի վերայ հնութեանց Հայաստանի, քաղաքաց վանորէից, եկեղեցեաց, և այլ պէսպէս շինութեանց և արժանայիշատակ անցից և գործոց նախնեաց : Գիրքս այս՝ յայտ է թէ ամենայն հայրենասէր Հայկազն

և զբարց ցանկալի պիտի լինի: Այս օրինակ աշխատասիրութիւնք հարկաւոր են յոյժ ազգիս, և աշխատասիրողքն՝ արժանի են գովութեան և շնորհակալութեան:

Դիմագրաւ ընդդէմ սորոն յորոնցեւոց տնտեսագրական նախաձեռնարկներ լինելու հայոց, հորժ Առաքել Վարդապետի Այս գլխաւորութիւն մէջ (որ ունի էջս 110), քաջուսումն և հանճարամիտ հեղինակն զկնի համառօտիւ խօսելոյ Հայկական լեզուի, դպրութեան և մատենագրութեան վերայ՝ մեր դարում, դարձուցանում է զիւր բանը ի վերայ Պ Ստեփանոսի Նազարեանց և ի վերայ նորա գրաւոր աշխատութեանց, տալով և համառօտ ինչ տեղեկութիւն զկենաց նորա և զվարժութիւնէն յուսմունս: Յետոյ սկսում է մանրամասնաբար զննել զնորա Հանդէս Նոր Հայաստանի վերնագրով մեծաքանակ գիրքը, և ի միջի նորին պարունակեալ ընդդէմ լեզուի կամ ընդդէմ ճիշդ և անվճար Հայկականութեան սխալանքները և խորթութիւնը ի տասն և երեք կարգս բաժանելով, առանձին առանձին օրինակօք խօսում է իւրաքանչիւրոց վերայ անաչտապէս:

1) Եւ զհարձակ տնայի, յոր պարունակն իրարմէն և իմաստայն աստուծոյ, խորհրդաւ և խորհրդաւ յայլ և այլ լեզուաց լեզուաբանութեան Միջին Զորութեան: Այս գլխաւորութիւն մէջ (որ բաղկացած է 109 էջից), թարգմանեալ ասացուածքն և պատմութիւնքն բոլորն ևս զուարճալի և միանգամայն զիրաւահասկանալի լեզուաւ գրուած լինելով՝ արդարեւ կարող են անձանձիր ընթերցանութեան նիւթ մատակարարել թէ մանկանց և թէ ժողովրդականաց առ հասարակ: Տացէ Տէր՝ որ այսպիսի օգտամատուց գրքոյկներ տւելանն, օր ըստ օրէ մեր գրականութեան մէջ, որովհետեւ ամենայն ոք կարողութիւն չունի խիստ զրուածները կամ խորին գիտութեանց վերաբերեալ յօդուածքը (որ պիտի են աստղաբաշխական՝ բնալուծական՝ բնապատմական և հոգեբանական ճառքն) կարդալ և հասկանալ ճշդիւ և կատարելապէս:

Տարեգրիս վերջում՝ մեծ ուրախութիւն է իմ համար՝ հաղորդել զարձեալ իմ ընթերցողաց՝ թէ մեր ազգի մէջ ընթերցանութեան սէրն օր ըստ օրէ յաւելանում է և աճում: Բանիս յայտնի ապացոյց է և այն՝ որ ի նորումս Շուշի քաղաքում բացուել է մի մատենադարան ընդ անուամբս «Հասարակաց Ընթերցարան Հայոց» ջանիւր Պ. Պ. Համբարձումայ Սարուխանբէկեանց, Յարութիւնի Յ. Շիրիանց, և Աւետիսի Բ. Բահաթրեանց, որք զարթուցեալ ազգասիրական հոգւով՝ ձեռնարկու եղեն այս բարի և յոյժ օգտակար գործոյս: Նոցա այսպիսի ձեռնարկութիւնն՝ որպէս լսում եմք, մեծ պաշտպանութիւն

ընդունելու է ժողովրդականաց կողմանէ, վասն զի յայսմ մասին այսպէս են գրուած մեզ նոյն ընթերցարանի մեծարգոյ կառավարիչքն. «Ընկերութիւննիս իւր բարի և ազգօգուտ նպատակին համար՝ հետըհետե խրախոյս և ձեռնտուութիւն գտնելովը հասարակութիւնից, յառաջադէմ՝ եղև, և հիմա յիսուն բաժանորդաց անդիմանելով կպանծայ»։ Աստուած տայ՝ որ ժամանակաւ ո՛չ թէ յիսուն, այլ՝ հարիւր յիսուն, երկու հարիւր յիսուն լինի, ընդ որ և մէք հոգւով չափ ուրախ եմք, և ցանկաւք նմին զամենայն ըղձալի յաջողութիւն յԱստուծոյ։ Արդևոք երբ պիտի գայ այն ժամանակն, որ ես կարողանամ ծանուցանել ամենեցուն՝ թէ նաև միւս քաղաքաց մերաղնայ հասարակութիւնքն տեսանելով զայս բարի ձեռնարկութիւնը՝ ինքեանք ևս ձեռնամուխ եղած են այնպիսի ազգօգուտ գործոյ։ Այս ընկերութեան վերայ՝ յուսով եմ՝ թէ յետ փոքր ժամանակի՝ առիթ ունենամ առաւել ևս ընդարձակ խօսելու։

Յունիսի 11, 1859.

ՋԱՐԾԱՅՐ ՄՍԵՐԵԱՆՑ

ՆՈՐԱՆՈՐ ԱՐՈՒԵՍՏԱԿԱՆ ԵՒ ԿԵՆՑԱՂՕԳՈՒՑ ԳԻՒՏԵՐ

Բաժնակէայ Տնէր։

Ընտ ժամանակ չէ՝ որ մի յոյժ ուշադրութեան արժանի գիւտ յայտնուեցաւ։ Հարաւային Ամերիկայի նահանգաց բնակիչքը զիւրեանց տները շինելոյ ժամանակին՝ կրանիթի և այլ քարերի տեղ ՚ի գործ դնելու են այսուհետև զբամբակը։ Այսոր համար ՚ի գործ է դրուած հասարակ և անպիտան բամբակների կտորուանք, որ դաշտերի վերայ մնում են, և կամ այն բամբակների մնացորդքն՝ որք մընում են գործատանց մէջ, կամ որք իբր անպիտան ՚ի դուրս են թափուած։ Յայսպիսեաց պատրաստում են նախ խմորի պէս մի բան, խիւս (ԴԵՏՏՕ), և ապա յայնմանէ չորեքկուսի քարեր են շինում աղիւսածև, որք և յետ չորանալոյ ստանում են սաստիկ կարծրութիւն։ Այսպիսի քարերով շինուած տունը ծեփում են մի տեսակ ջնարակով (վէռնիճ), որ ո՛չ թէ միայն զտունը ՚ի խոնաւութենէ պահպանում է, այլև ՚ի կրակէ։ Courrier (Չարլսթոնումը) և Enquirer (Քոլումպիայումը) լրագիրներն խօսում են այս գիւտիս վերայ ընդարձակ և լիազոյն հանդամանօք։ Նոցա ասածին նայելով՝ այժմ աւելի շոյտ և աւելի թեթեւ ծախիւք կարելի է շինել զբամբակեայ տունը քան թէ զքարեայն։ Այս գիւտիս հնարողն արդէն արտօնութիւն ստացած է. իսկ եղած փորձառութիւնքն մեծ յաջողութիւն ցոյց տուին։

Ջ. Մ.

ՄԱՆՐԱԼՈՒՐՔ

Ուխտական խաղը և վերահսկումը

Ուխտական խաղըն՝ որք 'ի 1,500 ամաց հետե խախնուած էին Յունաստանի մէջ, դարձեալ պիտի նորոգուին: Այս խաղըս յառաջուան պէս, պիտի կատարուին Աթէնի մէջ Սթատիում անուանեալ տեղումը՝ որ մինչև ցայժմն բաւական լաւ պահպանուած է, և զկնի ինչ ինչ նորոգութեանց՝ ստանալու է միանգամայն նոր և գեղեցիկ տեսք: Խաղքն սկսուելու են յառաջակալ ամի, և զկնի այնորիկ իւրաքանչիւր չորս տարին մէկ անգամ: Նշանակուած ժամանակքն են Հոկտեմբեր ամսեան առաջին երեք կիրակէքն, յորս թոյլ տուեալ են լինել՝ կառարչաւք, մարմնաշարժութեան պարապմունք, ձիարչաւք, երաժշտութիւն և երգք: Բաց յայս խաղերից պիտի լինի ևս հանդէս ծաղկանց, գազանաց և զանազան բերոց և ձեռակերտաց:

Երկու վերայ եւս լեզուաց լինել:

«Illustr. Zeitung» օրագրի մէջ գրում են՝ թէ աշխարհիս վերայ կայ 8,064 լեզու, որով մարդիկ յայտնում են զլեւրեանց միտքը: Յայս թուոյս միջէն՝ 587 լեզու պատկանում է Եւրոպային, 896 Ասիային, 276 Աֆրիկէին և 1,264 Ամերիկային:

ՅԱՆԿ

Հին ՀԱՐԱԳՐԱԾՔ: Ա. Յովհաննու Վանական Վարդապետի Տառուշեցոյ բացարութիւն Աշտիկ Ամբակումայ Մարգարէի (Հարաւստիւնիւն և վերջ, 227—230):

ՆՈՐ ՀԱՐԱԳՐԱԾՔ: Բ. Պատմութիւն դիւտի և փոխադրութեան նշխարաց Ս. Գրիգորի Լուսաւորչի, հանդերձ քննութեամբ (Հարաւստիւնիւն, 231—241): Գ. Մուկն և գորտ (241): Դ. Ագաղաղ և Մարգարիտ (242): Ե. Ի վերայ առաւելն Ուսուցչաց և Դատտիարկաց (242—250): Զ. Արիստակէս կամ Ռէստակէտ (251):

ՀԱՅԿԱԶՆԵԱՆ ՏԱՐԵԳԻՐ (252—257):

ՆՈՐԱՆՈՐ ԱՐՈՒԵՍՏԱԿԱՆ ԵՒ ԿԵՆՏԵԼՕԳՈՒՏ ԳԻՒՏԵՐ (257):

ՄԱՆՐԱԼՈՒՐՔ (258):